

Languedoc, especialment en la determinació de complexos arqueològics corresponents a los períodes del Bronze Final IIIB /Mailhac I, una tradició que hunde sus raïces en las investigacions desenvolupades por M. Louis junto a J. y O. Taffanel a principios de la década de 1960, continuadas posteriormente, entre otros, por A. Nikels y M. Py. La declaración de los complejos funerarios como SIN (Site d'Int r t National) permitió la obtención de los fondos necesarios para continuar la investigación dentro del programa de investigación: *Archéologie fun raire protohistorique du midi de la France*, coordinado por Jean-Pierre Giraud, en el que se incluyeron investigadores procedentes del CNRS, AFAN, MCC y la universidad sumando esfuerzos para, desde campos diversos, extraer la máxima información del conjunto de materiales recuperado. Como indican los autores, probablemente una de las mayores lecciones extra das de un estudio que se ha prolongado a lo largo de más de una década sea: «*que seules les associations de chercheurs permettent, au delà de la fouille, d'aboutir à l'expression finale de la recherche, à savoir la publication. Il n'est plus besoin désormais de revendiquer une unicite  de protocole, de recherche donc de sérieux, pour pouvoir participer à l'expansion des sciences humaines et sociales. La juxtaposition des capacités, confrontées mais pas opposées, ne peut que livrer un bilan positif des connaissances sur un sujet donné: les nécropoles protohistoriques de la région de Castres en sont un exemple*». Tan l gico que no debiera siquiera tener que reivindicarse, pero algo falla en la política de investigación de no importa qu  país cuando es necesario hacerlo.

Francisco Gracia Alonso

GRAU MIRA, Ignacio, *La organización del territorio en el  rea central de la «Contestania» Ib rica*, Anejo a la revista *Lucentum*, 12, Publicaciones de la Universidad de Alicante, Alacant, 2002.

Els estudis sobre territoris ibèrics —no sobre àrees territorials més o menys coherents, com l'estudi clàssic de Llobregat (1972) sobre la Contestània o el de Lillo (1981) sobre l' rea murciana, que són una altra cosa— compten ja amb una tradició relativament llarga, des dels primers treballs de F. Burillo (1982) sobre la vall mitjana de l'Ebre i els d'A. Ruiz i M. Molinos (1984) a l'Alt Guadalquivir, posteriorment els de J. Bernabeu, H. Bonet, P. Guerin i C. Mata a l'Edet nia (en particular, Bonet, 1995) i els que diferents autors han realitzat a les àrees costaneres de Catalunya (Martín i Plana, 2001). El treball d'Ignacio Grau Mira s'insereix plenament dins d'aquesta tradició i, com és lògic, se'n beneficia en gran mesura.

Naturalment, es beneficia també del fet de treballar sobre una part d'allò que ha estat, de fet, una  rea privilegiada de la recerca sobre el món ibèric. No est  de m s recordar, efectivament, que la Contestània va ser la primera «regió hist rica» del món ibèric que va comptar amb un estudi global, de la mà del gran Enric Llobregat —respecte al qual aprofitem aquestes ratlles per retre-li l'homenatge intel·lectual que mereix—, seguit per l'estudi

de J. Uroz (1981) sobre economia i societat de la zona i la síntesi de F. Sala (1996) sobre les comarques meridionals d'aquest territori. A tot això cal afegir encara els nombrosos treballs de camp d'investigadors diversos (O. Arteaga, C. Aranegui, A. González Prats, L. Abad, F. Sala, M. Olcina o P. Rouillard, entre altres), que han aportat també un gran volum de dades —i d'idees— no sempre directament utilitzables, és cert, en un treball dedicat essencialment a l'estudi de les comarques centrals de la Contestània —l'Alcoià i el Comtat—, però que en permeten, com a mínim, una millor contextualització de la documentació que s'hi ha recuperat.

Dit això, també cal deixar clar que el llibre que estem comentant no és un més entre els diferents treballs sobre territoris ibèrics, sinó que va certament més enllà del que fins ara s'havia fet, si més no en algun aspecte, gràcies a la utilització de nous instruments d'anàlisi —els *sistemes d'informació geogràfica*, descrits en el capítol preliminar—, que permeten tractar amb una precisió i seguretat molt superiors alguns dels vells problemes de l'arqueologia dels territoris, com ara la intervisibilitat, essencial per a la comprensió de les formes de control del territori, o la relació dels assentaments amb les terres conreables i amb les vies de comunicació, que lògicament constitueixen un dels fonaments de l'estudi de l'economia antiga de la zona estudiada. La sàvia utilització d'aquestes tècniques confereix al treball de Grau quelcom més que, per utilitzar les seves pròpies paraules, «*mapas bonitos*»: li donen una solidesa extraordinària des del punt de vista analític. No és, doncs, excessiu afirmar que tots els grans aspectes de l'estudi del territori —estructura del poblament, comunicacions, defensa i explotació— hi són tractats de manera penetrant i amb encert, molt particularment en els capítols IV (*Las formas de ocupación del territorio*), V (*Las actividades económicas*) i VI (*El control y la defensa del territorio*), que constitueixen amb tota evidència el nucli central d'aquest treball.

Cal dir també que, si la mecànica de l'anàlisi ens sembla absolutament impecable —en si mateixa, en la seva exposició i en la seva representació gràfica, que és excel·lent—, la qualitat de la documentació de base no sempre és bona, i en alguns casos sembla clarament deficient, degut sobretot a la relativa insensibilitat cronològica dels materials obtinguts en les prospeccions de superfície. Dit això, l'autor no amaga aquest fet, ben al contrari («*En el estado actual de nuestro conocimiento, no se podría hablar en pureza de un período ibérico antiguo* facies Oral en nuestra área de estudio, p. 246), i, en tot cas, és ben evident que els estudis de síntesi, com el que ara comentem, no poden ni han d'esperar de manera indefinida a l'obtenció d'un corpus documental que, es miri com es miri, mai no sembla suficient. Si, però, que cal deixar clares les incerteses de les conclusions, que en el cas que ens ocupa semblen evidents pel que fa al període ibèric antic (no debades el capítol corresponent de les conclusions es titula «*Las incertidumbres del proceso formativo de la cultura ibérica*»).

Entrant ja de manera més concreta en els continguts, hi ha alguns aspectes que mereixen un comentari. Primerament, és de destacar —vist sobretot des d'una perspectiva septentrional— el factor de continuïtat de les formes d'ocupació del territori des del Primer Ferro. Ja des dels segles VII-VI aC hi ha a la zona estudiada un poblament de densitat notable, constituït per petits *oppida* encastellats i nuclis petits de plana, però, a diferència d'altres

zones —pensem, per exemple, en el que representa Ullastret ja en la segona meitat del segle VI aC—, sense assentaments de grans dimensions i de categoria urbana, la qual cosa portaria a pensar en uns nivells d'organització social i política relativament reduïts, del tipus comunitat local, a menys que en realitat aquesta regió formés ja part durant l'Ibèric Antic d'estructures político-territorials més àmplies, dependents de nuclis com *Saiti* o *Ilici*, possibilitat que pot ser caldria tenir més en compte que no fa l'autor. En tot cas, i atès que el patró de poblament sembla essencialment igual en el període orientalitzant i en l'ibèric antic —i que perdurà en alguns dels seus trets essencials durant tot el període ibèric—, s'hauria agraït que l'estudi partís de les característiques del poblament del Bronze Final, ja que només d'aquesta manera és possible arribar a copsar la naturalesa i magnitud dels canvis que es produeixen en el període orientalitzant i proposar les hipòtesis que eventualment permetin explicar-los.

L'anàlisi de Grau mostra clarament que des de final del segle V aC, i sobretot durant el segle IV aC, l'augment de la grandària dels nuclis de poblament concentrat (els *oppida*), generalment d'1 ha a 3 ha i l'expansió del poblament dispers senyalen un important creixement demogràfic. No és, però, fins al segle III aC avançat quan es documenta l'existència en aquesta zona d'un assentament de categoria urbana, arran del creixement de la Serreta d'Alcoi, que en la segona meitat de la centúria assoleix una superfície de 5,5 ha, la qual cosa permet pensar, com indica el mateix autor, en la formació en aquesta zona d'una entitat territorial políticament autònoma o simplement independent. En definitiva, un desenvolupament que, tal com assenyala l'autor amb tot encert, es dona al conjunt del món ibèric durant els segles IV-III aC, encara que amb ritmes i peculiaritats diversos. El mateix es pot dir de la fi de l'iberisme a la zona: la decapitació de les estructures polítiques arran de la conquesta romana, i el manteniment de les estructures productives —fins i tot incrementant el poblament dispers—, amb perduració fins mitjan segle I aC, constitueixen un procés habitual en moltes regions del món ibèric.

Arribats a aquest punt, hem de posar de manifest allò que, segons el nostre criteri, constitueix l'únic aspecte millorable del treball d'I. Grau: l'explicació del canvi social. L'autor compta, en efecte, amb una documentació considerable sobre els aspectes essencials que permeten formular un sistema hipotètic sobre el desenvolupament de la complexitat (densitat de població, integració socio-política —mesurable si més no per la jerarquització del poblament i les formes de control del territori—, divisió del treball, millora de la tecnologia), però manca en la seva elaboració una teoria explícita sobre el canvi que permeti donar sentit a aquesta documentació. Personalment, i des d'una perspectiva que deu molt al neo-evolucionisme de Johnson i Earle (1987), tendiríem a pensar que és l'increment de la població, i les diverses tensions internes i externes que en deriven, que cal entendre com a causa essencial del creixement de l'economia política i, en definitiva, de la complexitat institucional i política que es documenta a la zona i que culmina amb la configuració de la Serreta d'Alcoi com a centre urbà. Aquesta explicació, d'altra banda, no exclou la intervenció del poder púnic en aquest desenvolupament polític del territori central contestat (hipòtesi plantejada per Grau, segons el nostre criteri, amb encert) ni la possible depen-

dència del nucli de la Serreta en relació a *Ilici* o a *Saiti*. Contràriament, no ens sembla gaire plausible que el creixement de la Serreta es degui a «*su capacidad de gestión de la producción y sus intercambios con el Tossal de Manises que suministraría los bienes procedentes del comercio mediterráneo*», sinó més aviat al contrari, és a dir, que el control de l'activitat comercial és la conseqüència del poder polític assolit pels grups dirigents establerts a la Serreta, la qual cosa, per una altra part, sembla més coherent amb el punt de vista substantivista que l'autor posa de manifest en citar l'obra de K. Polanyi (p. 160).

Finalment, però també important, cal destacar la qualitat formal del treball. L'ús del castellà és generalment correcte, l'estructura general del llibre ben articulada i la il·lustració clara i atractiva. La qualitat de l'edició, com és habitual en la *Serie Arqueológica* de la Universitat d'Alacant, és també excel·lent. Només dos retrets, si se'n pot dir així, dins d'aquesta valoració positiva. D'una banda, les observacions de l'autor —encertades— sobre el concepte històric i geogràfic de Contestània necessitarien anar acompanyades d'una millor il·lustració cartogràfica; s'hauria agraït, doncs, la presència d'un mapa més general de la Contestània, que contingués a més un nombre superior de topònims moderns. Una segona observació té a veure amb la toponímia. Personalment sóc partidari de mantenir, si s'escriu en castellà, el nom en aquesta llengua de certes poblacions quan aquest gaudeix d'una llarga tradició (i també a la inversa, lògicament, quan s'escriu en català). El criteri contrari és perfectament respectable, tot i que al meu entendre equivocat. Però, en tot cas, cal mantenir la unitat de criteri, i aquest no és sempre el cas en el llibre que ens ocupa (per exemple, *Elche* a la pàgina 32, però *Elx* a la 243).

En resum, l'obra del Dr. I. Grau és una de les contribucions més importants al coneixement del món ibèric aparegudes en els últims anys, un llibre imprescindible en aquest camp d'estudi, i una prova més del dinamisme i eficàcia de l'equip de la Universitat d'Alacant que encapçala el Prof. L. Abad.

Bibliografia

BONET ROSADO, H., 1995, *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*, Diputación de Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica, València.

BURILLO MOZOTA, F., 1980, *El valle medio del Ebro en época ibérica. Contribución a su estudio en los ríos Huerva y Jiloca medio*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.

JOHNSON, A.W. i EARLE, T.K., 1987, *The evolution of human societies: from foraging group to agrarian state*, Stanford University Press, Stanford.

LILLO CARPIO, P.A., 1981, *El poblamiento ibérico en Murcia*, Departamento de Arqueología, Universidad de Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, Murcia.

LLOBREGAT CONESA, E.A., 1972: *Contestania Ibérica*, Publicaciones del Instituto de Estudios Alicantinos, Serie II 2, Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant.

MARTÍN ORTEGA, A. i PLANA MALLART, R., 2001, *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret, Monografies d'Ullastret 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Girona.

RUIZ, A. i MOLINOS, M., 1984, Elementos para el estudio del patrón de asentamiento en las campiñas del alto Guadalquivir durante el Horizonte Ibérico Pleno (un caso de sociedad agrícola con estado), *Arqueología Espacial* 4, 187-206.

SALA SELLÉS, F., 1996, *La cultura ibérica de las comarcas meridionales de la Contestania entre los siglos VI y III a. de C.*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.

UROZ SÁEZ, J., 1981, *Economía y sociedad en la Contestania libérica*, Diputación de Alicante, Alacant.

Joan Sanmartí i Grego

QUESADA SANZ, Fernando y ZAMORA MERCHÁN, Mar (eds.), *El caballo en la antigua Iberia (estudios sobre los équidos en la Edad del Hierro)*, Bibliotheca Archaeologica Hispana, 19, Real Academia de la Historia y Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 2003, 253 p.

La colaboración editorial entre la Real Academia de la Historia y la Universidad Autónoma de Madrid ha hecho posible el libro que nos ocupa, inscrito en la espléndida serie de temas peninsulares *BAH*, colección que alcanza ya los 19 títulos en sus primeros cuatro años de existencia. *El caballo en la antigua Iberia* aborda un tema necesitado de una revisión en nuestro actual panorama historiográfico; tal objetivo se cumple mediante una serie de capítulos independientes, fruto del trabajo de diversos estudiosos y especialistas que, desde metodologías y ciencias muy diferentes entre sí, tienen en común un mismo objeto de estudio. La labor ya estaba finalizada a principios de 2001, según se desprende de las referencias bibliográficas y de la fecha del primer capítulo, aunque no ha visto la luz hasta abril de 2003.

El profesor Quesada es uno de los más sólidos investigadores actuales en cuestiones relacionadas con el armamento antiguo peninsular, ampliamente conocido por los estudiosos de las culturas prerromanas hispánicas, gracias a su abundante y siempre sugerente bibliografía. Por consiguiente, y sólo para aquéllos que se dediquen a otras parcelas del saber, evocaremos su fundamental obra *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.)* (1997), a la que debemos añadir la codirección editorial de *La guerra en el mundo ibérico y celtibérico (ss. VI-II a.C.)* (2002) y el libro virtual *Caballos, armas y dioses en la cultura ibérica* (2001) en <http://www.ffil.uam.es/equus>. Todo ello avala su formación para tratar aquí un destacado complemento militar.

Es precisamente Fernando Quesada quien abre el volumen con un capítulo donde resume la dinámica de los estudios sobre el caballo antiguo en nuestra Península. Si se nos permite un símil con la materia de estudio, diremos que durante siglos aquéllos marcharon al paso de las abundantes referencias contenidas en las fuentes literarias, única información disponible. Iniciado el siglo XX comenzaron a trotar al tiempo que se incorporaban